

La migració de dones estrangeres al medi rural català en el context de la transformació econòmica i social de les comunitats locals¹

Montserrat Soronellas Masdeu

L'objecte d'estudi d'aquest projecte de recerca s'origina en la fusió de dos eixos de recerca: d'una banda, l'interès en l'estudi de la transformació de les societats agràries i de la diversificació de les formes de ruralitat com a garantia de continuïtat de les petites comunitats, i, de l'altra, en l'estudi dels processos migratoris de les dones, en aquest cas, de dones estrangeres que immigren als municipis rurals. Es tracta d'un estudi interdisciplinari, que ha combinat l'aproximació qualitativa a les migracions rurals feta des de l'antropologia, amb l'aproximació sociodemogràfica i territorial de la geografia.

L'interès de la recerca s'ha centrat a analitzar l'impacte de l'arribada de població immigrada estrangera a les zones rurals catalanes des d'una perspectiva de gènere i ho hem fet des de l'observació de les tendències demogràfiques als municipis rurals; des de la descripció de les diverses formes de ruralitat vigents als pobles; des de la caracterització de la població estrangera que hi arriba, i des de l'observació de la incidència de l'arribada de població estrangera sobre les condicions de reproducció social i econòmica dels pobles.

L'enfocament de gènere ens ha donat a conèixer un cert procés de refeminització de pobles que s'havien masculinitzat a conseqüència de la despoblació pròpia de les zones rurals. Com a hipòtesi de partida, vam considerar que les dones estrangeres havien de tenir un paper important en la reproducció de les comunitats rurals, tant des del punt de vista de la participació en l'activitat econòmica local (l'agricultura i, principalment, el sector serveis) com des del punt de vista de la participació en les tasques de cura i atenció a la població més envellida dels pobles. En aquest sentit, ens ha interessat l'anàlisi de les característiques dels itineraris migratoris de les dones estrangeres, les seves expectati-

1. Aquesta recerca ha estat finançada per la Direcció General per a la Immigració en la convocatòria ARAFI 2009 (2009ARAF100047). L'equip de recerca ha estat format per Montserrat Soronellas, investigadora principal; Yolanda Bodoque i Ramona Torrens, del Departament d'Antropologia, Filosofia i Treball Social de la URV, i Jordi Blay i Santiago Roquer, del Departament de Geografia de la mateixa universitat. També han participat en qualitat de becàries de recerca Carla Aguilar i Mercedes González, estudiants del màster i del doctorat en Migracions i Mediació Social de la URV.

ves i la singularitat del seu procés d'incorporació a un medi amb especificitats socials, econòmiques i culturals que el diferencien dels entorns urbans. El seu ingrés al mercat de treball local es produeix en dos sectors clau per a la reproducció de les comunitats locals rurals: el sector serveis (sobretot l'atenció a la dependència) i, en menor mesura, l'agricultura o l'agrotransformació. Es valora, així mateix, l'impacte social i econòmic, especialment la participació en les activitats econòmiques desplegades a partir dels programes de desenvolupament rural impulsats des de les administracions per reorientar i diversificar les economies agràries en recessió. Es així que les dones immigrades resulten peces clau de l'existència, perpetuació i renovació generacional dels pobles.

La nostra unitat d'anàlisi han estat 12 municipis catalans de menys de 2.000 habitants, considerats estadísticament com a rurals, pertanyents a l'àrea delimitada pels territoris del Camp de Tarragona, les Terres de l'Ebre, Ponent i Alt Pirineu i Aran. Els criteris de la tria han estat: la localització geogràfica, la configuració econòmica i territorial, la grandària demogràfica, la presència de població immigrada (en especial, de dones) i la procedència dels col·lectius estrangers. Els pobles on s'ha fet el treball de camp són els següents: Freginals, Benissanet, Prades, la Morera de Montsant, Prat de Comte, Vila-rodona, Menàrguens, Guimerà, Vilanova de Bellpuig, Organyà, Llavorsí i Les.

El treball de camp es va dur a terme entre els mesos de juliol i novembre de 2010. En aquest període es van realitzar les estades als pobles amb l'objectiu de contactar-hi i dur a terme les entrevistes i de fer l'observació de la dinàmica local. Es van realitzar entrevistes a tres tipus d'informants: les dones estrangeres (38 entrevistes), els agents locals (20 entrevistes) i contractadors de treballadores d'origen estranger (19 entrevistes). Les entrevistes a les dones es van centrar a conèixer el seu itinerari migratori i les condicions en què s'havia produït i en què es desenvolupava la incorporació social i laboral a la comunitat rural; les entrevistes als agents locals (alcaldes, regidors i tècnics, principalment) ens van permetre conèixer la realitat dels pobles des d'una perspectiva àmplia i contextual, i ens van aproximar a la trajectòria socioeconòmica i demogràfica dels municipis en les últimes dècades; les entrevistes als contractadors ens van aportar dades laborals i dels sectors d'ocupació en què treballa la població immigrada, i ens van donar una informació molt útil per entendre el paper de les dones estrangeres i de la immigració en la dinàmica socioeconòmica dels pobles.

L'estudi ens ha posat davant quatre tipus de ruralitat:

1. Els pobles que han liderat algun tipus de transformació en l'activitat agrària tradicional (regadius, producció i agrotransformació de qualitat) i que, en conseqüència, tenen en el sector primari l'actiu econòmic principal, de present i de futur.

2. Els pobles propers a zones urbanes o ben comunicats que han crescut a redós de les ciutats properes i que en alguns casos han diversificat els actius econòmics desenvolupant un sector industrial que ocupa una part de la població local, però que continuen mantenint l'activitat agrària.

3. Els municipis que han desenvolupat un sector serveis (hostaleria, produccions artesanies i comerços) que ha pres el relleu a l'agricultura com a activitat econòmica principal. Sovint, es tracta de pobles de muntanya que han orientat el desenvolupament local envers el turisme rural.

4. Els municipis despoblats i envellits, on persisteix certa activitat agrícola de secà, tradicional i marginalitzada, sense una alternativa de desenvolupament rural capaç de frenar el procés.

Malgrat la diversitat de les zones rurals catalanes, la presència de població immigrada des de països estrangers ha resultat una constant. L'estudi demogràfic² mostra que una part considerable del territori rural català ha experimentat un creixement important durant l'últim decenni, i ha trencat amb la tendència al despoblament que havia experimentat durant bona part de la segona meitat del segle xx. Atès que el moviment natural dels pobles sol ser negatiu, el factor responsable d'aquest creixement és la immigració, tant la de tipus interior (lligada a fenòmens d'expansió urbana, d'arribada de neorurals, de migracions de retorn, etc.) com la internacional, que sovint és el factor principal. Com a conseqüència d'aquest fet, la població estrangera és present a gairebé tots els municipis rurals, si bé en un percentatge mitjà (10%) inferior al del conjunt de Catalunya (prop del 20%). Es constata que l'arribada d'aquesta població estrangera ha contribuït a un lleuger rejuveniment de la població rural, sobretot mitjançant el creixement dels adults joves i una petita repercussió en el nombre de naixements. Per contra, el predomini masculí dels immigrants estrangers ha accentuat el dèficit de dones al medi rural que ja havia provocat l'èxode rural del segle xx.

Pel que fa a la nacionalitat dels estrangers residents al medi rural, convé assenyalar que en comparació amb la mitjana catalana hi ha, proporcionalment,

2. Elaborat a partir de les dades aportades pel padró de població a 1 de gener de 2010 (Idescat).

molts més ciutadans de Romania i Bulgària (25%) (més del doble que la mitjana catalana, el 9%), i també hi són sobrerepresentats els africans (sobretot marroquins); en sentit contrari, hi ha una infrarepresentació de les poblacions americanes i asiàtiques. Territorialment, s'observen diferències força notables tant en termes de creixement com de presència de població estrangera. En el primer cas, els creixements positius més intensos es troben a les zones periurbanes del prelitoral (en relació amb l'expansió urbana) i a l'Alt Pirineu, mentre que la població estrangera predomina a tres zones: la part nord-oriental de la província de Girona, l'Alt Pirineu i, amb menys intensitat, a la zona meridional i sud-occidental del Principat, és a dir, bona part de la província de Tarragona i del sud de la de Lleida.

Les dades obtingudes sobre les categories de zones rurals confirmen les tendències sobre els tipus d'immigrants i la presència de dones segons l'estructura econòmica de cada àrea. Resulta sorprenent que en municipis rurals de funció essencialment industrial —amb un pes moderat dels originaris de l'est d'Europa— hi hagi una majoria de marroquins i, també, l'especialització dels romanesos i búlgars en les àrees més agràries —quan semblava que la seva presència era molt més homogènia sobre el territori.

L'estructura econòmica dels pobles té molt a veure amb la seva capacitat per rebre població immigrada internacional i en determina el perfil. Aquells pobles on l'activitat agrària és el principal sector de creació d'ocupació tenen més immigració romanesa, marroquina o subsahariana i el col·lectiu immigrant està molt més masculinitzat. Els pobles que han desenvolupat un sector serveis especialitzat en activitats de turisme rural tenen immigració romanesa i llatinoamericana i els col·lectius immigrants estan més feminitzats.

El primer col·lectiu migrant que arriba a Catalunya per treballar al camp és el marroquí, a l'inici de la dècada de 1990. A poc a poc aquest col·lectiu va essent substituït per d'altres que arriben amb posterioritat: romanesos, primer, i subsaharians, després. Molt pocs pobles han fidelitzat la immigració marroquina, que és el col·lectiu més estigmatitzat de tots els que hem treballat i el que acostuma a despertar més recels per part dels contractadors i dels veïns del poble. Els pobles amb activitat agrària necessiten contractar temporers en determinades èpoques de l'any, especialment durant la collita. La gran majoria dels temporers són homes que actualment procedeixen de països subsaharians (Senegal, Gàmbia, Camerún...) i que acuden al poble de manera informal, a

la recerca de feina i acostumen a treballar sense contracte, els paguen per hores. La temporalitat dels magatzems de selecció i manipulació dels fruits la cobreixen les dones immigrades, molt sovint contractades en origen a països de l'Europa de l'Est (Letònia, Eslovàquia, Ucraïna...).

El despoblament ha deixat els municipis sense la generació de joves-adults i, en conseqüència, s'ha debilitat la seva capacitat de generar projectes empresedors que articulïn i orientin el desenvolupament local. La població estrangera cobreix relativament els buits generacionals deixats pel despoblament rural, cobreix els llocs de treball assalariats, però no té capacitat econòmica ni prou estabilitat per aportar l'emprenedoria que falta als pobles. Les feines que ofereixen les zones rurals solen ser més precàries (sense contracte, estacionals...), especialment les de les àrees rurals més deprimides, però també les dels serveis, i obliguen la població estrangera a tenir una alta mobilitat per aprofitar els recursos laborals del mercat de treball comarcal.

Pel que fa a les dones immigrades i la seva participació en les comunitats, hem observat que poden estar ocupades en el sector de transformació de les produccions agràries, però on més les trobem és treballant en els serveis (comerç, turisme, hostaleria i restauració) i, molt especialment, en els serveis domèstics i d'atenció a les persones. L'envelliment dels pobles ha creat un sector d'ocupació especialitzat en l'atenció i cura de les persones grans del qual s'han anat ocupant les dones estrangeres. És significatiu que l'especialització en la cura de les persones grans és una constant en tots els pobles, independentment de l'estructura econòmica que els singularitzi.

S'ha fet evident l'existència de singularitats en la immigració a les zones rurals: són migracions en les quals es fa particularment evident el funcionament de les cadenes migratòries que recluten la població immigrada i que expliquen el predomini d'un col·lectiu nacional diferent a cada poble; en segon lloc, als pobles resulta fàcil donar-se a conèixer i ser conegut i, en conseqüència, tenir un cert control dels recursos laborals i d'altres com l'habitatge, o el transport; també és característic de les zones rurals que les persones immigrades es moguin al voltant del nucli de població on es resideix, en l'àmbit comarcal, principalment, per motius laborals.

Tant les dades de la població com el treball de camp palesen la presència de petits col·lectius nacionals molt diferenciats entre localitats que fan molt visibles les cadenes migratòries. L'anàlisi de les trajectòries ens ha mostrat que,

sovint, la casualitat porta una persona a un poble concret i, un cop aquí, les possibilitats laborals, l'entorn, les relacions socials creades o qualsevol altra circumstància activen cadenes i xarxes personals, laborals i familiars que conformen col·lectius nacionals determinats ben ubicats i delimitats a les localitats. Les trajectòries migratòries porten les dones cap a pobles que no sempre són pensats ni viscuts com els assentaments definitius, sinó com la seu en un ampli territori on les persones immigrades tenen el mercat de treball. Tenir feina és el factor que determina l'arribada, la permanència i l'encaix en la societat local, però també són importants el mercat immobiliari, l'oferta comercial, el clima o la mobilitat, que influeixen en l'assentament de les nostres protagonistes, que han de valorar el cost que els suposa viure al poble. La població estrangera ocupada mostra una elevada mobilitat. El lloc de residència sovint no coincideix amb un lloc de treball i la mobilitat laboral té veure amb dues situacions: el fet de tenir més d'una feina simultàniament o bé el fet de canviar sovint de lloc de treball (circuitos estacionals, per exemple).

Hem trobat trajectòries migratòries fidels als municipis o als territoris on s'arriba per primera vegada perquè han satisfet de bon principi les expectatives personals i laborals: hi treballen i, sovint, hi han reagrupat la seva família. Hi ha molt poques dones que ens parlin d'itineraris llargs, previs al destí actual, la qual cosa mostra que no han vingut de manera involuntària i que la major part dirigeixen conscientment la seva trajectòria cap a aquests entorns. Les dones immigrades troben en el mercat de l'habitatge (poca oferta i en condicions d'habitabilitat precàries) i en la necessitat de desplaçar-se pel territori les principals dificultats de la seva vida als pobles; malgrat tot, es manifesten fidels als entorns rurals i hi troben avantatges sobre la vida a la ciutat. Les dones no parlen en termes negatius dels pobles, només d'alguns elements o circumstàncies molt puntuals que les molesten (la manca d'oferta comercial i de serveis, principalment). Les respostes positives, en canvi, són molt més nombroses i tenen a veure amb l'entorn (natura, clima), la qualitat de vida (tranquil·litat i pocs perills per als nens), el fet de tenir feina i la possibilitat d'estalviar i, finalment, la possibilitat d'establir relacions més properes amb la gent i de sentir-se conegut i conèixer. Per adquirir capital social, les dones estrangeres han de guanyar-se la confiança de la població local. L'adquireixen mostrant la seva disponibilitat per treballar en condicions que, a la gent del poble, ja no els resulten acceptables: salaris baixos, moltes vegades sense contracte, llargues jornades i horaris

inoportuns. La disponibilitat genera necessitat; la manca de mà d'obra local disposada a treballar en els sectors d'ocupació dels pobles (agricultura i serveis) fa que la presència d'immigrants i la seva capacitat laboral sigui considerada imprescindible.

Malgrat tot, la incorporació a les xarxes socials proveïdores de recursos laborals no és garantia per a una fàcil i positiva incorporació de la població immigrada a les petites comunitats independentment del temps, de les circumstàncies de la seva arribada i acomodació, de la disponibilitat, de la confiança i de les relacions establertes. Les dones immigrades són percebudes com a "treballadores" i és difícil que siguin tingudes en compte com a veïnes amb qui compartir altres activitats. Tímidament n'hi ha que comencen a participar en les festes dels pobles i, en alguns casos, formen part del teixit associatiu del municipi, però els estrangers són identificats per la població local com un col·lectiu a part. Ser immigrant estranger, als pobles, és ser un foraster fins a l'extrem. D'altra banda, des de l'imaginari de la població local, la idea arrelada que la permanència dels estrangers en els seus municipis serà transitòria, més la desconfiança que, malgrat tot, desperta allò diferent, segmenta les comunitats local i immigrant.

En darrer terme, el nostre interès per les dificultats de reproducció de les comunitats rurals i per l'aportació que la població immigrada estrangera, especialment les dones, poden fer en aquest sentit ens ha portat a observar el seu paper com a dones cuidadores de les persones grans. El medi rural també ha adoptat estratègies de mercantilització de l'activitat d'atenció i cura de les persones grans com a resposta adaptativa a la crisi global en aquest àmbit d'atenció a raó de l'envelliment de la població (més accentuada en els pobles), la incorporació de la dona al món del treball i la insuficiència dels sistemes d'atenció institucionalitzats.

La contractació de dones immigrades per part dels familiars (dones) de les persones grans evidencia la importància del rol dels agents privats enfront dels públics (pràcticament inexistents en el medi rural) i reforça la lògica del mercat en la tensió entre l'Estat, el mercat i la família per abordar la crisi en l'atenció a les persones amb dependència. Amb aquest recurs assistencial, les famílies poden preservar determinades qüestions socials molt arrelades en el context rural: envellir (també morir) a casa, la posició social de la casa, així com la possibilitat de resoldre aquestes qüestions en la privacitat de l'àmbit domèstic,

esquivant el control social. En aquest sentit, destaca l'existència d'una pressió social envers els familiars responsables de les persones grans sigui quina sigui la posició social de la "casa" o dels familiars. Es constata que com més posició social, més exigència en el nivell d'atenció, que, generalment, s'expressa en la tipologia dels suports que s'adopten. La contractació d'una dona immigrant en la modalitat d'interna és percebuda socialment com una opció prestigiosa i conseqüent amb la posició social de la casa.

Disponibilitat i flexibilitat són les consignes dels contractadors que troben en la dona immigrant una solució de continuïtat en l'atenció a la llar dels seus familiars grans o dependents, atributs que no troben en les dones que queden al poble. La tasca de cuidar la persona porta implícits el treball domèstic de neteja de la llar i l'atenció emocional a la persona (comprensió, afectivitat, companyia). Hem constatat que l'acceptació o no d'una dona immigrant com a cuidadora no té solament a veure amb la condició d'immigrant, sinó també amb el valor del suport i l'ajut característic de les comunitats rurals que es configura a través d'una xarxa de relacions socials basades en la confiança, en el coneixement de les rutines quotidianes i en valors, coneixements i normes que pertanyen a la comunitat. Salvar les resistències d'acceptar dins de casa algú que no pertany ni a la família ni a la comunitat requereix temps i rutina, per la qual cosa el contractador valora molt positivament les garanties d'estabilitat de la dona immigrant que provenen de la seva situació de vulnerabilitat tant legal com social i econòmica.

Pel que fa a l'atribució de rols, límits i estatus, les cuidadores immigrants (especialment les internes) no s'assimilen a les dones locals, però també es desmarquen, als ulls dels autòctons, de la resta del col·lectiu d'immigrants que viuen en la mateixa localitat. Els vincles afectius que estableixen amb la persona que cuiden i els seus familiars esdevenen els referents a partir dels quals la població local accepta i aprecia (o no) la presència de la dona immigrant en el poble. Aquests mateixos vincles són, en moltes ocasions, percebuts com els únics suports socials de la dona immigrant per a la seva tasca de cura. També de manera molt especial en l'entorn rural aquests vincles afectius estan molt lligats a la cultura de pertinença, sobretot a les cuidadores d'origen llatinoamericà, que són molt apreciades per la seva familiaritat i caràcter.

Hem observat tres factors bàsics que incideixen en la modalitat de contractació (interna o per hores) de la dona immigrant cuidadora: el grau de depen-

dència o nivell d'autonomia per a les activitats de la vida diària de la persona gran; la proximitat residencial dels familiars, i la posició social o econòmica de la casa. Si bé no podem afirmar que es produeixi una correlació clara entre aquestes variables, sí que constatem que com més nivell de dependència, més hores de presència de la dona cuidadora al domicili i, per tant, més incidència de la modalitat d'interna, independentment de la proximitat residencial dels familiars més directament responsables. Els atributs que troben els contractadors en les dones immigrants per a aquesta activitat (la flexibilitat, disponibilitat, capacitat d'adaptació, submissió...) són els mateixos que expressen la vulnerabilitat (en l'àmbit legal, econòmic, laboral) del col·lectiu de dones immigrants i que determinen la relació laboral que s'estableix entre elles i els contractadors i que es caracteritza per la informalitat, l'arbitrarietat i la precarietat de les condicions laborals, que es tradueixen en salaris baixos i jornades de treball molt llargues.